

TÜRK EKONOMİSİNDE TARIMIN HASILA KATKISI (1965 - 1994)

Prof. Dr. Cihan DURA*

Tarım; nisbi büyüklüğü dolayısıyla, az gelişmiş bir ülkenin gelişmesinde gelişmiş bir ülkede olduğundan daha etkili ve belirleyicidir. Bu ülkeler, sanayileşmenin başlarında oldukları için, tarımsal üretimleri arttığı ölçüde gelişirler. Öbür sektörlerdeki değişmeler, gelişmiş ülkelerde olduğundan çok daha fazla, tarım kesimine bağlıdır. Bununla birlikte ülke sanayileştikçe, belli bir eğilim ön plana çıkar: Tarım; bir yandan üretimini artırırken, bir yandan da ekonominin, nisbi olarak, gittikçe küçülen bir bölümü hâline gelir. Ekonomik gelişmeye yaptığı katkılar da gittikçe azalır. Tarımın ekonomik gelişme katkıları, sanayileşen bir ülke olarak Türkiye için de söz konusudur. Bu çalışmada tarımın 1965-1994 Türkiye'sindeki hasıla katkısı etüd edilecektir. Konu önce makro ölçekte, ardından bölgesel düzeyde ele alınacak, sonra uluslararası karşılaştırma yapılacaktır.

1) Makro Analiz

Bir ekonominin toplam hasılasına tarımsal hasıla büyümesinin yaptığı katkı aşağıdaki formülle hesaplanabilir (Kuznets, 1972: 277):

$$\frac{dQ}{Q} = \frac{1}{1 + \frac{Q_s r_s}{Q_a r_a}}$$

Burada

Qa: Tarımsal hasıla,

Qs: Tarım dışı hasıla,

Q: Toplam hasıla,

dQ: Toplam hasıla artışı (global büyüme),

ra: Qa'nın büyüme hızı: $Qa_1 = Qa_0 (1 + ra)$,

rs: Qs'nin büyüme hızı: $Qs_1 = Qs_0 (1 + rs)$

olup üsler zamanı göstermektedir. Eşitlikten başlıca şu sonuçlar elde edilir:

i) Tarım dışı kesimin büyüme oranı (rs) tarımın büyüme oranından (ra) daha yüksek olduğu sürece -öbür koşullar aynı kalmak kaydıyla- tarımın toplam hasıla büyümesine yaptığı nisbi katkı azalacaktır.

ii) Tarım dışı kesimin büyüme oranı (rs) tarımın büyüme oranından (ra) daha hızlı yükseldikçe, tarımın toplam hasıla büyümesine yaptığı katkı gittikçe daha hızlı olarak azalacaktır.

Türk tarımının toplam hasıla katkısının değerlendirilmesinde bu formül kullanılmıştır. Hesaplama sonuçları Tablo 1'de verilmiştir. Bulgulardan şu yorumlara ulaşılabilir:

* Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Öğretim Üyesi.

-Tarımın toplam hasıla katkısı 1965-94 arasında, %16.4'den %2'ye düşerek dramatik ölçüde azalmıştır. Çünkü tüm alt-dönemlerde rs, ra'dan daha yüksek gerçekleşmiştir. Ayrıca tarım büyüme oranı (ra) sürekli düşmüştür. Katıkdaki gerileme esas itibariyle 1980-94 arasında meydana gelmiştir. Bu gözlem; "ülkelerin geliri arttıkça, tarımsal gelirin nisbi önemi azalır" tezinin, Türk ekonomisinde doğrulanması anlamına geliyor.

-Tarımın hasıla katkısının gerileme eğilimi bakımından, özellikle 1980-85 ile 1990-94 dönemleri dikkat çekicidir. Oran 1980-85 dönemi için %10.9, 1985-90 dönemi için %7.6'dır. 1990-94 tam bir çöküş dönemidir: Yalnızca %2. Bu dönemde rs, ra'dan çok daha hızlı yükselmiştir. rs /ra oranı, 1980-85'de 2.66 iken, 1990-94'de 9'dur. Azalışın yumuşak değil de kısa sürede ve şiddetli olarak meydana gelmesi, sağlıklı bir azalma olup olmadığı hususunda kuşku uyandırmaktadır.

Genel olarak tarımın, sabit sermaye yatırımları içindeki payı 1963-86 arasında %15.3'den %8.2'ye gerilemiştir (Dura,1991: 332). Bu eğilim, olasılıkla sonraki 10 yılda da devam etti. Sonuçta tarımda modernleşme, yeni ve etkin üretim yöntemlerinin yerleşmesi yavaşladı. Katkının hızlı azalışında -ekonomi politikası kaynaklı- bu yapısal değişikliğin önemli bir etkisi olsa gerektir.

TABLO 1: TÜRK EKONOMİSİNDE TARIM SEKTÖRÜNÜN TOPLAM HASILA KATKISI (1965-94)

Dönemler	ra	rs	rs /ra	Qa ra / dQ
1965/70	0.184	0.492	2.67	0.164
1970/75	0.224	0.512	2.28	0.154
1975/80	0.143	0.182	1.27	0.209
1980/85	0.109	0.290	2.66	0.109
1985/90	0.119	0.357	3.00	0.076
1990/94	0.012	0.108	9.00	0.021

NOTLAR: Oranların hesaplanmasında 1965-85 için 1968 fiyatlarıyla, 1985-94 için 1987 fiyatlarıyla hasıla serileri kullanılmıştır.

KAYNAK: 1965-85 verileri C. Dura, **Tarımın Türk Ekonomisine Katkısı: Bugün ve Yarın**, İst.,1987, s. 10'dan alınmış; 1985-94 verileri DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1987 ve 1990 ile DPT, **Temel Ekonomik Göstergeler**, 1996'dan hasaplanmıştır.

II) Bölgesel Analiz

Kimi yazarlarımız haklı olarak tarımın milli gelir etkisinin bölgesel düzeyde daha güçlü olacağına dikkat çekmiştir. Örneğin A.Orhon'a göre, gelişme sürecinde her ne kadar milli gelirle sanayi üretimi arasında pozitif bir ilişki; buna karşılık tarımla milli gelir arasında negatif bir ilişki varsa da, iller gelir düzeylerine göre ayrıldığında, gelir düzeyi daha düşük olan grupta, tarım kesimi gelir esnekliği pozitif bir ilişkiye işaret etmektedir (Çiller, 1987: 327).

A) 1965-75 Dönemi: İl düzeyinde yurt içi gelirleri ile tarım, sanayi ve hizmet sektörleri arasındaki ilişkileri 1965, 1970 ve 1975 itibariyle araştıran T.Çiller; A.Orhon paralelinde bulgular elde etmiştir. Yazar illerimizi kişi başına milli gelir düzeyine göre, sırasıyla A. B ve C gruplarına ayırmıştır. 1975 yılı için il

düzeyinde kişi başına milli gelirle sektörler arasında ölçülen korrelasyon katsayılarına göre (Bkz. Tablo 2), kişi başına milli geliri en yüksek olan il grubunda (C), tarım kesimi ile milli gelir arasında negatif olan ilişki (-0.737); gelir düzeyi daha düşük olan illeri kapsayan A grubunda pozitif bir ilişkiye (0.738) dönüşmektedir. Bu sonuncu katsayı 1965 ve 1970'de sırasıyla 0.700 ve 0.819'dur (Çiller, 1982: 327 vd.).

TABLO 2: İL DÜZEYİNDE KİŞİ BAŞINA MİLLİ GELİRLE SEKTÖRLER ARASINDA ÖLÇÜLEN KORRELASYON KATSAYILARI (1975)

Sektörler	Türkiye	İl Grupları		
		A	B	C
Tarım	-0.205	0.738	0.088	-0.737
Sanayi	0.563	0.136	0.016	0.592
Hizmetler	-0.746	-0.775	0.023	-0.473

KAYNAK: T.Çiller, *İl Düzeyinde Milli Gelir Dağılımı*, İst., 1982, s.335

B) 1986 Yılı: "Tarımın gelir etkisinin bölge ya da il düzeyinde daha güçlü olabileceği" hipotezi, basit bir yöntemle de sınanabilir: Bölgeler ya da iller gelir (hasıla) düzeyine göre sıralanır ve "tarım üretimi / hasıla" oranının eğilimine bakılır.

1) Coğrafi Bölgeler Ölçeği: Tablo 3'de 1986 Türkiye'sinin yedi coğrafi bölge itibarıyla "Bölge tarım üretim değeri / Bölge gayrisafi hasılası" oranları verilmiştir.

Bu tablodan, tarımın milli gelir etkisinin bölgesel düzeyde daha güçlü olabileceği açıkça görülmektedir. Gelir düzeyinin yüksek olduğu bölgelerden, gelir düzeyinin düşük olduğu bölgelere geçtikçe, tarımın gelir oluşumuna katkısı gittikçe artmaktadır. Nitekim katkı oranı; Türkiye ölçeğinde %16.7, gelir düzeyi yüksek olan Marmara ve Ege bölgelerinde sırasıyla %6.9 ve %17.3 iken, gelir düzeyi düşük olan Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde sırasıyla %32.6 ve %38.5'e yükselmektedir. Bu verilerden Türkiye'nin, kuzeybatıdan güneydoğuya gittikçe, nasıl daha tarımsal bir karakter kazandığı açıkça görülmektedir.

Bununla birlikte katkı oranının en düşük olduğu Marmara bölgemiz, katkının en yüksek olduğu Güney Doğu Anadolu bölgemize oranla, hemen hemen iki kata yakın tarım üretimi yapmaktadır. Bu farklılık olasılıkla teknolojik farklılık, nüfus yoğunluğu, toprak verimliliği gibi faktörlerle açıklanabilir. Bunlardan en önemlisi, herhalde teknolojik farklılık olmalıdır. Dolayısıyla, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerimizde, modern üretim teknolojileri getiren yatırımlar yapılmasının önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Aynı farklılık uluslararası ölçekte de geçerlidir. Daha açık bir deyişle dünyanın en sanayileşmiş ülkeleri, tarımın gözetilmesi ve modernleştirilmesinde dünya ülkeleri arasında yine en ön sıralarda yer almaktadır (Dura, 1991: 239). Bu, bize şunu öğretiyor: Bir bölgenin sanayileşmesi, tarımı kendi yalnızlığıyla başbaşa bırakılması anlamına gelmez. Verimli bir tarım sektörü, sanayileşmenin ikiz kardeşidir.

TABLO 3: TÜRKİYE'DE BÖLGELER İTİBARIYLA HASILA, TARIM ÜRETİMİ VE "TARIM ÜRETİMİ/HASILA" ORANLARI, (1986, Milyar TL)

Bölgeler	Hasıla (Qb)	Tarım Üretimi (Qba)	Qba/Qb
Marmara	15 006	1034	0.069
Ege	6 702	1158	0.173
İç Anadolu	5 895	1216	0.206
Akdeniz	4 223	863	0.204
Karadeniz	4 094	1105	0.270
Doğu Anadolu	1 710	557	0.326
G.Doğu Anadolu	1 521	585	0.385
Türkiye	39 155	6 521	0.167

NOTLAR: Bölgeler hasıla değerine göre sıralanmıştır. Rakamlar yuvarlanmıştır

KAYNAK: DİE, İl ve Bölge İstatistikleri 1994, Ank., 1996, ss.518-523'deki verilerden hesaplanmıştır.

2) İller Ölçeği: Tablo 4'de 1986'da ve 38 il itibariyle "İl tarım üretim değeri / İl gayrisafi hasılası" oranları verilmiştir. Geliri; milyar olarak, 1000'in üzerinde olan illerle 1000-500 arasında bulunan 9'ar il doğrudan doğruya analize dahil edilmiş ve sırasıyla A ile B il grupları oluşturulmuştur. Geri kalanlar geliri 500-250 milyar arasında ve 250 milyar TL'den az olan iki gruba ayrılmış ve her gruptan tesadüfi şekilde 10'ar il analiz kapsamına alınmıştır. Böylece sırasıyla C ve D il grupları oluşturulmuştur.

Tarımın milli gelir etkisinin il düzeyinde de güçlü olabileceği bu tablodan açıkça görülmektedir. Gelir düzeyinin yüksek olduğu il gruplarından, gelir düzeyinin düşük olduğu il gruplarına geçtikçe, tarımın gelir oluşumuna katkısı gittikçe artmaktadır. Nitekim ortalama katkı oranı; gelir düzeyi yüksek olan A ve B il gruplarında sırasıyla %12.7 ve % 23 iken, gelir düzeyi düşük olan C ve D il gruplarında sırasıyla %25.8 ve %43.5'dir. Tarımın il gelirine katkısı; yüksek gelirli (zengin) illerimizden İstanbul (%1.1) ve Kocaeli'nde (%2.3) son derecede küçüktür. Buna karşılık en düşük gelirli (yoksul) illerimizden Mardin'de %57.4'ü; Kars, Gümüşhane ve Adıyaman'da yaklaşık %50'yi bulmaktadır. Tabloya göre katkı oranının en düşük olduğu il İstanbul (%1.1), en yüksek olduğu il Mardin'dir (%57.4). Bununla birlikte İstanbul (99 milyar TL), Mardin'inki ile boy ölçüşecek miktarda (112 milyar TL) tarım üretimi yapmaktadır. Aynı gözlem, İzmir (%7.8 ve 249 milyar TL) için de geçerlidir. Bu durumu açıklayan başlıca etmen, olasılıkla teknoloji farklılığıdır. Denebilir ki, bazı illerimizde -mevcut potansiyele karşı-tarım; özellikle son 15 yılda ihmal edilmiştir. Bu ihmal ekonomi için bir alternatif maliyet anlamına gelir. Çünkü il ölçeğinde tarımdan esirgenen her kaynak; besin, piyasa, sermaye, hasıla, döviz katkıları yoluyla milli ekonomiyi başka kaynaklardan yoksun bırakmaktadır.

TABLO 4: TÜRKİYE'DE İLLER İTİBARIYLA HASILA, TARIM ÜRETİMİ VE "TARIM ÜRETİMİ/HASILA" ORANLARI (1986, Milyar TL)

İller	Hasıla (Qi)	Tarım Üretimi (Qia)	Qia/Qi
A Grubu (10 000 -1000 arası)			
İstanbul	9 124	99	0.011
İzmir	3 182	249	0.078
Ankara	2 749	215	0.078
Kocaeli	1 899	43	0.023
Bursa	1 400	203	0.145
Adana	1 283	226	0.176
İçel	1 020	188	0.184
Konya	1 000	322	0.322
Ortalama			0.127
B Grubu (1 000- 500 arası)			
Zonguldak	995	86	0.086
Manisa	910	259	0.285
Balıkesir	668	183	0.274
Samsun	639	161	0.252
Antalya	614	208	0.339
Aydın	571	195	0.342
Kütahya	549	74	0.135
Denizli	532	120	0.226
Eskişehir	529	70	0.132
Ortalama			0.230
C Grubu (500- 250 arası)			
Hatay	448	11	0.025
K. Maraş	429	97	0.226
Çanakkale	367	117	0.319
Trabzon	365	93	0.255
Edirne	329	101	0.307
Afyon	325	104	0.320
Kırklareli	307	65	0.212
Erzurum	265	83	0.313
Ordu	254	89	0.350
Sivas	250	63	0.252
Ortalama			0.258
D Grubu (250'den az)			
Çorum	248	103	0.415
Niğde	246	113	0.459
Mardin	195	112	0.574
Kars	169	90	0.533
Uşak	161	51	0.317
Adıyaman	117	57	0.487
Sinop	107	41	0.383
Artvin	104	30	0.288
Bitlis	53	20	0.377
Gümüşhane	80	41	0.513
Ortalama			0.435

NOTLAR: İller hasıla değerine göre sıralanmış ve gruplanmıştır. Rakamlar yuvarlanmıştır.

KAYNAK: DİE, İİ ve Bölge İstatistikleri 1994, Ank., 1996, ss.518-523'deki verilerden hesaplanmıştır.

III) Uluslararası Karşılaştırma

Tarımın makro ölçekte ve tarım dışı kesime oranla "zayıf" olarak nitelendiğimiz hasıla katkısı, uluslararası bir karşılaştırmada da aynı niteliğini korur mu? Başka bir deyişle Türk tarımının hasıla katkısı; nisbeten daha sanayileşmiş veya kendisine benzer ülkelerinki ile kıyaslanınca yine "zayıf" bir katkı olarak görülebilir mi? Bu soruyu yanıtlamak için, farklı yöntemler kullanan analizlere başvurmak zorunluluğu doğdu.

A) İtalya ile Karşılaştırma: Birinci analiz; "sektörlerin global büyüme hızına katkılarını karşılaştırma" yöntemiyle, 1965-75 dönemi için yapılmıştır. Bilindiği gibi ekonomilerin yapısal oluşumları, büyümeyi belirleyen etmenler arasında yer alır. Ekonomik yapıların belirlenmesinde kullanılan bir kavram da, "sektörlerin büyüme esnekliği" kavramıdır. Bir sektörün büyüme esnekliği, tüm ekonominin büyüme hızı %1'lik bir değişme gösterirken, o sektörde yüzde kaç oranında bir değişme meydana geldiğini gösterir (Bkz: Yılmaz, 1984). Türkiye ve İtalya'nın 1965-75 dönemine ait sektörel büyüme esneklikleri Tablo 5'de verilmiştir. Bu tablodaki verilerin incelenmesinden anlaşılıyor ki tarım kesiminin büyüme esnekliği, tarım dışı sektörlerin esnekliğine oranla, her iki ülkede de düşük düzeydedir. Ancak İtalya'ya oranla Türkiye, daha yüksek bir tarım büyüme esnekliğine sahiptir. Başka bir deyişle, tarım kesiminin büyümeye Türkiye'de yaptığı katkı (0.481), İtalya'da olduğundan (0.166) çok daha büyüktür. Bundan şu sonuç çıkar ki tarım kesimi; 1965-75 Türk ekonomisinde, hasıla katkısı bakımından daha önemli bir rol oynamıştır.

TABLO 5: 1965-75'DE TÜRKİYE VE İTALYA'DA ANA EKONOMİK SEKTÖRLERE AİT BÜYÜME ESNEKLİKLERİ

Sektörler	Türkiye	İtalya
Tarım	0.481	0.166
Sanayi	1.397	1.599
Hizmetler	1.094	1.082

KAYNAK: B.Yılmaz, **Ekonomik Yapı ve Büyüme**, Ank., 1984, s.92.

B) Avrupa Birliği Ülkeleriyle Karşılaştırma: İkinci analiz; ülkeler arası yapısal karşılaştırma yoluyla, 1980-93 dönemi için yapılmıştır. Göstergemiz "tarım üretimi/ yurt içi hasıla" oranıdır. Bu gösterge, bildiğimiz "tarımın hasılaya katkı oranı"dır. Karşılaştırma için, Avrupa Birliği ülkelerinden, üçü ileri derecede sanayileşmiş (Almanya, Fransa, İtalya), ikisi nisbeten daha az sanayileşmiş (İspanya, İtalya) 5 ülke seçilmiştir. Tarımın katkı oranları Tablo 6'da verilmiştir.

TABLO 6: BAZI ÜLKELERDE "TARIM ÜRETİMİ/YURTIÇİ HASILA" ORANLARI
(1980-93, % olarak)

Ülke	1980	1985	1990	1993
Almanya	2.1	1.8	1.5	1.0
Fransa	4.2	3.9	3.4	2.3
İtalya	5.8	4.5	3.2	2.9
İspanya	7.1	5.9	4.6	3.5
Yunanistan	15.8	15.5	12.7	11.8
Türkiye	23.9	19.7	17.5	14.4

KAYNAK: DİE, Seçilmiş Ülkelerde Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Ank., 1996, ss.106-107.

Tablodaki verilerin incelenmesinden anlaşılıyor ki tarım kesiminin hasılaya katkısı; Türkiye'de (1993'de %14.4), bütün öbür ülkelerinkine (1993'de %1-%11.8) oranla daha yüksektir. Bu yükseklik özellikle ileri derecede sanayileşmiş ülkelerinkine (%1-%2.9) oranla çok çarpıcıdır. Yalnızca Yunan ekonomisinde, tarımın Türkiye'dekine yakın bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Bu özellikler tüm analiz dönemi boyunca değişmemiştir. Bundan şu sonuç çıkar ki tarım kesimi; 1980-93 Türk ekonomisinde de, hasıla katkısı bakımından, nisbeten daha önemli bir rol oynamaya devam etmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada tarımın ekonomik gelişme etkilerinden hasıla katkısı; 1965-94 Türkiye'si için, önce makro ve bölgesel yaklaşımlarla, sonra uluslararası karşılaştırma yapılarak etüd edilmiştir.

Türkiye'de tarımın toplam hasıla katkısı 1965-94 döneminde, özellikle 1980-94 arasında olmak üzere, dramatik bir şekilde azalmıştır. Bu bulgu iki şekilde yorumlanabilir: (i) "Ülkelerin geliri arttıkça, tarımsal gelirin nisbi önemi azalır" tezi Türkiye örneğinde de doğrulanmıştır. (ii) Azalmanın yumuşak olmayışı, tarımı ihmal eden 1980 sonrası ekonomi politikalarına bağlanabilir.

Tarımın milli gelir etkisi bölgesel düzeyde daha güçlü olabilmektedir. 1965-75 dönemine ait bir araştırma; Türkiye'de bu etkinin, gelir düzeyi düşük illerde yüksek olduğunu göstermiştir. 1986 yılını esas alarak yaptığımız analizler de, söz konusu ilişkiyi doğrulamıştır. Milli gelir; ülkemizin kuzeybatısından güneydoğusuna doğru, gittikçe daha fazla tarıma bağlı olarak oluşmaktadır. Aynı şekilde gelir düzeyi yüksek illerden, geliri düşük illere geçtikçe, tarımın gelir katkısı gittikçe büyümektedir. Bununla birlikte zengin bölgelerin tarım üretimi, yoksul bölgelerinkinden, mutlak değer olarak daha yüksektir. Bunun neden böyle olduğu, çok değişkenli bir model çerçevesinde ayrıca etüd edilebilir. Temel etmen, büyük bir olasılıkla yoksul bölgelerde üretim teknolojilerinin geri olmasıdır. Çözüm bu sonuncu bölgelerde teknolojik düzeyi yükseltecek yatırımlar yapılmasıdır. GAP'ın, bu açıdan yakın gelecekte olumlu etkileri olacaktır. Unutmamak gerekir ki ihmal edilmiş bir tarım sektörü, ekonomiye ağır maliyetler yükler. Türkiye gibi ülkelerde sağlıklı bir sanayileşme, ancak güçlü ve verimli bir tarım sektörüyle birlikte yürütülebilir.

Makro ölçekte, tarımın "zayıf" olan hasıla katkısı; uluslararası açıdan, AB üyesi olan ülkeler karşısında "güçlü" olma özelliğini koruyor.

KAYNAKLAR

ÇİLLER, Tansu, **İl Düzeyinde Milli Gelir Dağılımı**, İst., 1982, 359 s.

DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1987 ve 1990.

DİE, **İl ve Bölge İstatistikleri 1994**, Ank., 1996.

DİE, **Seçilmiş Ülkelerde Ekonomik ve Sosyal Göstergeler**, Ank., 1996.

DPT, **Temel Ekonomik Göstergeler**, 1996.

DURA, Cihan, **Tarımın Türk Ekonomisinin Gelişmesine Katkısı: Bugün ve Yarın**, Enka Vakfı Yayınları, İst., 1987, 102 s.

DURA, Cihan, **Türkiye Ekonomisi**, Kayseri, 1991, 358 s.

KUZNETS, Simon, **Croissance et structures économiques**, Paris, 1972.

YILMAZ, Bahri, **Ekonomik Yapı ve Büyüme**, Ank., 1984, 131 s.